

Rákai Orsolya

MTA BTK Irodalomtudomány Intézet

"Nem vagyok igazi apostol jellem"

A Kaffka Margit kutatók egyetértének abban, hogy az író női cikkei tipikus női hangon és szemszögből szólnak meg, illetve, hogy a társadalmi kérdéseket „női kérdésekként” fogalmazza meg. Tanulmányomban azt elemzem, hogy miként jön létre ez a női stílus, és miként alakítja a Kaffka által felvetett témák megfogalmazódását (nevezzük nőinek vagy sem) különösen az Első Világháború idején született írásaiban. Előfeltevésem értelmében a női hang elsősorban az írás tárgyául választott témákban érhető tetten. A nők mindennapi élete, a középosztálynál alacsonyabb társadalmi csoportok és a nemzeti kisebbségek tagjainak élete – a magyar középosztály férfi tagjait egyáltalán nem érdeklő és irrelevánsnak tartott témák – megkerülhetetlenek Kaffka Margit számára. Ezek a hegemon értékrenden kívül eső témák teszik lehetővé számára, hogy szembesítse olvasóit a háború magyarországi következményeivel a háború kitörésének pillanatától kezdve. Egyértelmű kapcsolat mutatható ki Kaffka Margit és a korabeli pacifista nőmozgalom álláspontja között. *A Nő* és *A Nő és a Társadalom*, a két korabeli feminista hetilap fontos gondolatokat adnak közre a korabeli társadalmi és gazdasági problémákról és emelik a női szempontot a modernizációs folyamat középpontjába. Kaffka cikkei fontos gondolatokkal járulnak hozzá a „női kérdés” eme megjelenítéséhez.

„Voltak csirkefogók, akik számára a barcias és egyben humanista patrióta hitvallások mögött felszállt annak a lehetősége, hogy Céline szavaival élve, megmeneküljenek a „hivatalok kötöttségei”, az egymást követő napok monoton unalma, a házasság, a családi élet egyformasága elől, amit maga Gide is annyira gyűlölt. És a sztoikus vagy cinikus filozófusokkal együtt, Moltkét, Nietzschét vagy Barr'et idézve keserű és tetszelgő önelégültséggel állapíthatták meg, hogy megint a pesszimistáknak van igazuk: az ember jobban szereti az erőszakot a szeretetnél, a háború a természet törvénye, naturam expellas furca... és már furkósbót sem akad, amivel el lehetett volna űzni. Íme, a történelem újabb leckéje, amelyből az emberiség sohasem tanult semmit.”

(Fejtő 32)

Kaffka Margit gyakorlatilag pályája kezdetétől írt publicisztikát is, s témái átfogták a társadalmi modernizáció számos fontos kérdését. Bár napi újságírással valóban nem foglalkozott, újságírói munkássága mégis fontos és terjedelmileg is jelentős része életművének, a szakirodalom azonban különböző okok miatt eddig kevés figyelemre méltatta.

Műfajait tekintve ezek az írások a véleménycsatornához és – időnként – a tárcához állnak közel (néha akár kifejezetten a tárcanovella felé közelítve). Mindenképp érdemes tehát röviden szemügyre venni a századelő és különösen az első világháború irodalmi igényű véleménycsatornáját, mint Kaffka szövegeinek elsődleges kontextusát, ám talán ennél is érdekesebb a különbségek lehetséges okait feltérképezni. A szakirodalomban többször találkozunk azzal a vélekedéssel, hogy Kaffka publicisztikái (még a háború idején írottak is) „jellegzetesen női” látásmódot és stílust képviselnek, illetve hogy a társadalmi problémákhoz is „a nőkérdésen keresztül közelítenek”, de vajon miben nyilvánul meg, mitől válik „nőivé” ez az írásmód? Ami pedig még fontosabbnak tűnik: hogyan járul hozzá ez az írásmód, látásmód (nevezzük akár nőinek vagy sem) Kaffka témáinak megközelítéséhez, különös tekintettel a háború alatt keletkezett szövegekre?

Dolgozatom hipotézise az, hogy a különbséget mindenekelőtt a válogatás, a problémák, a társadalmi környezet megfigyelése során zajló szelekció okozza: Kaffka számára megkerülhetetlenek a hétköznapi élet olyan tényei, amelyek a hegemon (magyar, minimum középosztálybeli felnőtt férfi) konszenzus számára láthatatlanok, lényegtelenek - a nők élettényei, az alsóbb társadalmi osztályok hétköznapijai, a nemzetiségek problémáinak realitása. A fontos/nem fontos, számít/nem számít dichotómiáiban Kaffka következetesen máshogy dönt (nem is tehet másként), s az így létrejövő igen komplex összefüggérendszerben láthatóvá, sőt, megkerülhetetlenné válnak azok a problémák, amelyeket a korabeli hegemon társadalomszemlélet túlságosan reduktív volta miatt könnyen elvét. A gyakran némileg lekezelően „élőbeszéd-szerűségként”, esetleg egyenesen csevegésként megjelölt beszédmód ebben az esetben a társadalmi komplexitás érzékeltetésének kitüntetett módja – s ez teszi lehetővé azt is, hogy Kaffka már a háború elején tisztában legyen azzal, mi lehet a háború végkimenetele és hozadéka Magyarországra nézve.

Pacifizmus és feminizmus a századelőn

„Alig ismertem embert, kinél a pacifizmus annyira vérré vált volna, mint Kaffka Margitnál. Minden szava lázított” - írta Fenyő Miksa a *Nyugat* Kaffka-nekrológiájában, s ez a megállapítás a Kaffka-szakirodalom számos szerzőjénél visszatér. Az első világháború kitörésével kapcsolatosan talán leggyakrabban

idézett mű épp Kaffka *Lírai jegyzetek egy évről* című műve, melyben nyoma sincs annak az ekkor szinte általános szólamnak, mely a háborút a vér általi megtisztulás szent ünnepeként, illetve a nemzeti büszkeség kinyilvánításának, helyreállításának üdvözölt lehetőségeként, valamiféle szükséges, fennkölt, megkérdőjelezhetetlen eseményként értékelte.

Publicisztikájában is igen korán, már 1914 decemberében megjelenik a háborúellenesség igen határozott hangja. Az „Imádkozni próbáltam” című írás azonban mégsem jelent meg ekkor publicisztikaként, csak négy évvel később, 1918-ban, már halála után, *A révnél* című novelláskötetben (ennek lehetséges okaival itt nincs tér foglalkozni). A szöveg témáját és hangütését tekintve bizonyos értelemben a „Záporos, folytonos level” című költemény párja, ám míg ott (a lírai beszédhelyzet követelményei miatt is) az átfogó háborúkritika mellett a szerelméért, társáért aggódó nő hangja az uralkodó, a cikk keményebb és általánosabb hangon beszél. A versben, ahol az individuális párkapcsolat veszélyeztetettsége a kiindulópont, a háború mintegy természeti csapásként, befolyásolhatatlan és megítélhetetlen sorsként ábrázolódik: a milliónyi katona, aki a lövészárokból félbetört régi életéről és az otthon hagyott anyákról, feleségekről álmodik, passzívan várja, hogy véget érjen a háború, de „addig szót fogad, mit tegyen, – hűnyt lélekkel megy előre”. Hasonlóan passzívan, tehetetlenül várakozik a ki tudja, honnan támadt vihar végére az a „millió picike asszony”, aki „sír itthon a párja után, méri gyötrődve az időt”. Az egyéni emlékek felidézése a vers második felében azonban épp az általánosságot, a közösség érzetét erősíti, mintegy azt sugallva, hogy a lövészárokból parancsolt férfiakat és az otthon maradt nőket a háború tette tömeggé – valójában egyéni sorsok, emlékek, érzések sokaságáról van szó, melyet az abszurd, kibillent helyzet erőszakkal homogenizál, megtagadva az egyéni átélések sokaságától az individualitás érzetét.

Ezt a binaritást, a sokféleség, a differenciált társadalmak, kultúrák és a különbségeket végletesen leegyszerűsítő, az „emberanyagból” pusztá tömeget, erőforrást gyártó háború kettősségét megfigyelhetjük az „Imádkozni próbáltam” című cikkben is. A háború abszurditását már a retorikai pozíció kijelölése felmutatja: Kaffka ahelyett, hogy (a „nemzetárulás” bűnét kockáztatva) nyíltan ostromozná a háborús politika és a háborút támogató egyház, a katonák vonuló sorait megáldó és a győzelemért imádkozó papok szövetségét, látszólag háborús imádságként próbálja megfogalmazni gondolatait (hűen a politika elvárásaihoz, s jó szándékát a többes szám első személyű formával is alátámasztva), ám kiderül, hogy e jámbor cselekedet nem hajtható végre: a beszédhelyzet ugyanis nem egyeztethető össze a kereszténység legalapvetőbb tanaival. „Nemzetek járulnak elében zsoltáros imádságban, és könyörögnek, hogy a másikat pusztítsd, porig alázd. El tudsz-

e igazodni ma az imádságainkon és igazainkon, te szegény, kinek hivatalod volna az igazság, jóság s az ellenségszeretet?” (Kafka 1914/1972, 305)

E szövegben azonban a férfi-női dichotómia hangsúlyossá válik, és egészen más fénytörésbe kerül. A háborút, a minden értelmet nélkülöző, az agresszió ösztönének gátlás nélkül engedelmeskedő pusztítást a maszkulin princípiumhoz, míg az életadást, a lassú, folyamatos építkezést, az önfeladásig előrelátó, józan, felelősségteljes tervezést a femininhez sorolja.

Mennyi millió percen és órán, hány ezer napján idődnék tenyészik emberré az ember asszony ölében és asszony ölen; s a férfidüh egy vak pillanata elég, hogy megszűnjék egész gyönyörű világod benne! (...) Asszony vagyok, Uram, és soha még egy hernyódat sem öltem! Mert ímhogy sűrög a hernyó s egeid pillangó bogara, hogy petét rakhasson oda, hol élelmet találnak fiai tavaszkor, bár önmaga nem látja örömet annak! Mily értelmes minden asszonyi állat tevése a földön? - S bár férfaid értelmetlen *beszéddűnek* ítélnék, én, asszonyi ember, a te örök értelmetet csudálom akaratlan cselekedeteimben. De találsz-e értelmet, férfiak Istene, abban, mit férfaid cselekszenek? - Ó, ősbibb asszonyisten, százemlőjű, gyökérszett lábú Gaea, miért is múlt el a te országod? (Kafka 1914/1972, 306)

Ez a gondolat a női irodalmi hagyományban nem kivételes, a *Nyugat* 1934-es ankétjára („Mit tegyen az író a háborúval szemben?”) hasonlóan kategorikusan pacifista, és a társadalmi nemi szerepek e tekintetbeli különbségét hasonló élességgel hangsúlyozó válaszokat adtak a megkérdezett női szerzők. Érdekes egyébként felidézni, hogy Kaffkáról írott előd-kereső, a hazai női irodalmi hagyomány szálát felvenni próbáló írásában Szabó Magda szintén úgy fogalmaz, hogy Kafka „férfiak áldozata lesz, hiszen férfi-rögeszme, a háború öli meg.” (Szabó 20)

Az 1914-es cikk stílusa, a hangütése a bibliai tematikájú Kafka-novelláké – a mondanivaló azonban nagyon is kortárs. A századelő feminista törekvéseinek már jóval a háború előtt kitüntetett pontja volt a pacifizmus, a háború minden formájának elutasítása, nem pusztán morális illetve érzelmi alapon, hanem sokkal inkább gazdasági és politikai érvek mentén. A magyar sajtóban ezeknek a gondolatoknak leginkább a két legnevesebb feminista lap, *A Nő* illetve *A Nő és a Társadalom* adott teret. Talán nem véletlen Szabó Magda fent idézett kategorikus állásfoglalása, mely szerint a háború férfi rögeszme, hiszen rá nagy hatással lévő gimnáziumi latintanára, Nánay Béla már 1917-ben azt írta, hogy „[a] háború cselekvő alanyai s még inkább szenvedő tárgyai a férfiak”, s bár lehet, hogy a háború „természetes ösztön”, ezt, éppúgy, mint mondjuk az emberevésre való hajlamot nem támogatni és igazolni kell, hanem nevelés által mielőbb eltüntetni. A férfiak nevelése azonban túlságosan foglya a történelem- és irodalomtanítás által elkövetett romantikus hamisításoknak,

amelynek során például Horatiusról nem azt tanulják meg, hogy elmenekült az ütközetből, hanem azt az idősebb kori idézetet, hogy „édes és szép dolog a hazáért meghalni”. Az irodalomtanítás „szintén a katonai célt szolgálta. Harcias történetek, hősökre babért fonó költemények foglalták le e nevelés javát.” Sőt, fejtegeti Nánay, a testnevelés is ennek szolgálatában áll a fiúknál: katonai rendgyakorlatok, katonai drill „teszik őket engedelmes hadi objektumokká. A fiúkba már itt belecsepegtetik az előítéletet: katonává kell lennie, mert erejét ott fejtheti ki. Felébresztik benne a hiúságot: tartsa magát olyan legénynek, mint a másik. Megbénítják a gondolkozás bátorságát, gyávává teszik a gyávaság vádjával szemben.” A fiúk nevelése intézményesítve és többszörösen megideologizálva termeli újra a militarizmust. „Ezt a hipnózist alkalmazzák az irányítók a fiúk nevelésénél, hogy a háborúk engedelmes tárgyai legyenek.” (Nánay 85) A lányok ezzel szemben nem foghatók meg háborús események leírásával és hadi költeményekkel, írja a pragmatikus leánygimnáziumi tanár: a csaták tárgyalását „a leányok unalmasnak találják, mint valami böjti prédikációt. A történelmi nevelés nem ragadja meg a leányok hiúságát, nem kelt fel bennük vágyat a rossz versekben és beszédekben magasztalt hősi név után”, a nő „természetének megfelelő eszme” a békére nevelés, a harc ütötte sebek begyógyítására, a béke fenntartására, az emberi „kultúrközösség nemzetek felett álló eszméjének” megismerésére ösztönzés. (Még egyszer: nem valamiféle leegyszerűsített, a nőket „békeangyalként” sztereotipizáló előfeltevés alapján. Nánay szerint a fiúk nevelésének is így kéne történnie, de ezt akkor – a világháború kellős közepén – esélytelennek látja. A lányok nevelése viszont eleve kevésbé érdekli a fiúkra összpontosító és férfiközpontú társadalomban gondolkodó döntéshozókat, így itt könnyebb változásokat bevezetni.)

A továbbiakban Nánay racionálisan levezeti, miért magától értetődő állapot a nőknél a háború gyűlölete (címszavakban: apa nélkül felnőtt lányok, testvérüket, férjüket elvesztők, nyomorék társat visszkapók fájdalmai, a háború következtében felborul a nemek aránya, ezért a nők „társadalmi értéke” csökken stb.), s így a nők érdeke a háború elkerülése. Ezt csak erősíti, hogy az utódok életét is többre értékelik a nők, írja Nánay, hiszen fizikailag összehasonlíthatatlanul közelebbről érinti őket ez a kérdés a férfiaknál. Bár előfordulnak militarista nők és anyák, „akik visszariasztó ízetlenséggel viseltek ékszert, amelyen ilyen felírás hivatkozott: „én is feláldoztam fiamat a hazámért”, ez inkább kivétel, annak ellenére, hogy szellemeskedők meg szokták jegyezni, hogy a nők egyáltalán nem békeszeretők, hiszen „akiknek szavuk volt a világpolitikában, egy cseppet sem viselkedtek békésen”. Ebben már a megoldás is benne van: akiknek szavuk volt. „Mint a férfiak, úgy a nők között is *csak* azoknak volt szavuk, akik háborút akartak”, emeli ki Nánay (86),

hangsúlyozva, hogy a nyilvánosság és különösen a politika terei igencsak lejtének a hegemonia irányába.

A pacifizmust és a feminizmust hasonlóképpen szoros rokonoknak látja a keresztényszocialista Giesswein Sándor is. A demokratizálódástól elválaszthatatlannak látott társadalmi modernizáció elkötelezett híveként, a nacionalizmus és az antiszemitizmus ellenzőjeként 1922-ben (!) még azt is leírja, hogy a nemzetet ősi és természetes, megkérdőjelezhetetlen alapként kezelő nacionalizmus (tehát nem a nemzet gondolata általában!) a 19. századdal és a modernizációval születik:

Míg azelőtt senki nem ütközött meg azon, hogy az államnak többféle nyelvű és nemzetiségű és emellett egyenjogú polgárai voltak, egyszerre csak az az ideológia hipnotizálta az embereket, hogy egyrészt az egy nemzethez tartozó embereknek egy államban kell tömörülniök, másrészt pedig egy állam polgárainak egy és ugyanazon nemzethez kell tartozniok és egy nyelvet kell beszélniök. *Amiként azelőtt a más vallásút eretneknek tekintették, úgy lett most a más nemzetiségű államveszélyes idegenné vagy legalább másodrendű, túrt állampolgárrá.* Így volt ez Európa-szerte kisebb-nagyobb mértékben, csak egy kisded köztársaság, a demokratikus szellemű Svájc volt az egyedüli állam, mely a nemzetiségi kérdést méltányos és igazságos módon megoldotta, úgy, hogy egész területén a német, francia, olasz és latin nemzetiségű egyenjogú svájci állampolgár lehet, anélkül, hogy nemzeti voltából egy szemernyit veszítene. (Giesswein 1922)

1914-ben „Pacifizmus és feminizmus” címmel arról ír *A Nő* című lapba, hogy e két fogalom egyként a társadalom, a gazdaság és a politika szinkronizálását megkövetelő, illetve magával hozó modernizáció velejárója: abból a törekvésből származik,

hogy társadalmi intézményeinket a jelen gazdasági élet követelményeihez alkalmazzuk. Ami régebben természetes és igazságos dolog volt, az lehet ma szociális szempontból a természetes fejlődés akadálya és igazságtalan. Azért iparkodunk tőle szabadulni és az anachronisztikus intézmények helyébe szinchronisztikus intézményeket ültetni. (Giesswein 1914, 198)

A nők szerepét a béke megteremtésében Kaffka és Nánay Béla idézett gondolataihoz hasonlóan az utódféltés, pontosabban (és kevésbé fennköltén) az utódokba fektetett mérhetetlen (női) fizikai, lelki, szellemi energia pazarlásától való óvás alapvetően racionális vágyával magyarázza. Felidézi az amerikai Julia Ward felhívását a világ anyáihoz az 1870-es évekből, a porosz-francia háború idejéből:

Nekem az egész háború, a barbarizmusra való visszatérésnek tetszett, mert az egész dolgot vérontás nélkül el lehetett volna intézni. Az a kérdés merült

föl előttem, miért nem avatkoznak bele az anyák, hogy annyi emberélet elpocsékolását megakadályozzák, hisz ők viselik és érzik az emberi élet árának fájdmát. (Giesswein 1914, 198)

Az igazság az, hogy az anyák bizony felszólaltak: Bédy-Schwimmer Róza, a lap szerkesztője már egy 1909-es, igen szarkasztikus hangvétellű, „A férfiasság csődje” című cikkében beszámol erről (*A Nő és a Társadalom* c. lapban). Bosznia-Hercegovina annektálása és az ennek nyomán fenyegető háborús konfliktus kapcsán azt írja, hogy

e háborúnak a lehetősége, az elpocsékolt százmilliók, a háborútól való rettegés nyílt és eltitkolt kínjai, mindaz az anyagi és erkölcsi kár, amelyet az osztrák-magyar-szerb konfliktus eddig okozott, csupán a túltengő férfiasság számlájára írható. Durván magához ragadni, amit szépszóval barátságosan is megszerezhet: ezt a férfias tempót gyakorolta a Monarchia, amikor Bosznia-Hercegovinát nem kérte el megbízóitól, akik készségesen oda adták volna neki, hanem önkéntesen annektált. Hogy ezért a férfias bátorságért 55 millió fájdalomdíjat fizettünk a töröknek, legfeljebb a férfiasságnak e mértékéért nem lelkesülő női adófizetőknek fájhat. A Monarchia férfias bátorsága, hogy ne tüzelte volna a bátor rációkat hasonló vitézségre?

(Bédy-Schwimmer 51)

A lapok háborúpárti retorikája valóban erre az érvelésre támaszkodott: „közéje kell csördíteni a rácnak, hadd tudja meg, hogy az egér nem csiklandozhatja büntetlenül az oroszánt. Egységes a közvélemény, hogy meg kell indítani a háborút”, idézi Bédy-Schwimmer Róza leplezetlen undorral a hatásvadász, és az ország 10 millió női lakosságának véleményét figyelmen kívül hagyó szlogeneket. Kérdés persze, hogy valóban megkapta-e volna a Monarchia „szépszóval” Szerbiát, de Bédy-Schwimmer sarkosan megfogalmazott mondanivalójának lényege nem is ez. Sokkal inkább az, hogy véleménye szerint a konfliktusok háborús „rendezése” nem szükségszerű, az pusztán az irracionális, más körülmények között törvény és erkölcs által tiltás alá helyezett ösztönkielések megideologizált követelménye, a társadalmi sokféleséget semmisnek tekintő, azt egy meghatározott ideológia érdekeivel azonosító (s az egyéb érdekeket „nemzetárulásnak” minősítő) mobilizálás stratégiai eszköze. A nők ugyanis például valóban nem akarták a háborút, legalábbis amennyire ezt lehetőségük nyílt formálisan, azaz politikailag érvényes módon, képviselőileg is kinyilvánítani; a politikai nyilvánosság számukra engedélyezett eszközeivel (ne feledjük: adót ugyan a nők is fizettek, de választó- és szavazati joguk még nem volt) tiltakoztak is. Tizenhét nőszervezet fogott össze és írt tiltakozó sürgönyt a királynak azzal, hogy utalja a háborúról való döntést a hágai nemzetközi bíróság elé, s kívánságukat érdemben tárgyalja meg az országgyűlés is. Bár akadt egy képviselő, aki

felvállalta az interpellációt, „a nők felfogása, érdekeik érvényesítése és a kormányzás tényleges iránya közt fennálló ellentét sohasem jutott élesebben kifejezésre, mint abban a cinikus megvilágításban, melybe a miniszterelnök és a parlament helyezték a nők állásfoglalását”, írja keserűen Bédy-Schwimmer. A szónok (Mezőfi Vilmos) háborúellenes logikára támaszkodó, racionális és gazdasági érveit (ismét csak címszavakban: rengeteg véráldozat, az ipar és a kereskedelem megrogy, munkanélküliség lesz, éhínség, nem nyerhetünk, mert ha nyerünk is, Szerbia nem tud fizetni, mindent összevetve könnyelműség egy ilyen háborúba belemenni) félresöpörte a „micsoda sértés”, a „mi nem félünk a szerbektől” közbekiabálások sora, míg végül maga Wekerle „vágta oda az igaz férfi bátor hangján: »Én azt hiszem t. képviselőház, hogy azon a hangon, amelyet a t. képviselő úr használt, talán az általa említett asszonyi gyűléseken lehet beszélni, de külügyi kérdéseket ilyen hangon tárgyalni nem lehet«”, idézi a jegyzőkönyvet Bédy-Schwimmer Róza.

Végül idézzünk fel még egy hasonló gondolatmenetet a demokratizálódás, a modernizáció és a feminizmus szoros összefüggésével kapcsolatban:

A nő teljes emancipációja ugyanis csak demokráciában mehet végbe. A feltörekvés szabadsága s a társadalmi emancipációhoz vezető politikai eszközök, elsősorban a választójog, a demokratikus fejlődés nélkül elképzelhetetlenek. A nő felszabadítása egy olyan demokráciát követel, amelyben a nő is kivívhatja a maga helyét. Mindennemű elnyomott társadalmi réteg mozgalma, nőmozgalom ép úgy, mint munkásmozgalom, csak a demokrácia levegőjében kaphatnak erőre. S a demokráciai erő teljes kialakulása lehetetlen, ha valamely társadalomban a militarisztikus irányzatok kerekednek felül,

szögezi le a szociáldemokrata Rónai Zoltán (9). Rónai a nőkérdés és a pacifizmus kapcsolatát már élesen elválasztja a hagyományos „a nők az élet átadói és őrzői”-diskurzustól, és tisztán logikai, racionális és társadalomtörténeti érveket alkalmaz. A militarizmus gazdasági szempontból is ellenérdekelt egy erős demokrácia kialakulásában: a hadi kiadások emelését kívánja a szociális és kulturális kiadások ellenében. A nő pozíciója egy militarista társadalomban minden szempontból leértékelődik, írja: ő fegyvertelen – tehát kiszolgáltatott és elnyomott; a társadalmat a harcos jutalmazásának gondolata szövi át (úgy a szimbolikusé, mint a valóságos harcosé) – a nő nem harcos, tehát háttérbe szorul szimbolikus és reális tőke szempontjából is; a családi élet hangsúlytalan, fenntartása, terhei háborúban kizárólag a nőre hárulnak; háborúban óriási mértékben megnő a prostitúció szerepe, ami még alávalóbb helyzetbe hozza a nőt (akár prostituált, akár nem); háborúban nem az emberek minősége, hanem a mennyisége számít. A nő

legyen „szülőgép”, a gyereknevelés ehhez képest mérhetetlenül leértékelődik; a háború csökkenti a férfiak számát – a nőkből keletkező „túlkinálat” ismét „értékcsökkenő” tényező. Rónai végkövetkeztetése ezért egyértelműen az, hogy a pacifizmus, a demokratizálódás, a női egyenjogúság illetve a feminizmus, valamint a társadalmi-gazdasági fejlődés között olyan összefüggés van, melynek minden tagja kölcsönösen feltételezi a másikat – s melyek összeegyeztethetetlenek a militarisztikus társadalmak működésével, így az ilyen társadalmak mindent el fognak követni az előbbi összefüggés realizálódásának megakadályozására.

Az „elhibázott egzisztenciák” – a modernizálódás elkötelezettjei

Kaffka Margit háború alatt megjelent publicisztikai írásai tökéletesen illeszkednek ebbe az eszmei kontextusba, s logikus folytatásai háború előtti írásainak is. Megközelítésmódja, motivációja, „módszere”, ha lehet így nevezni, ráadásul ugyanaz, mint irodalmi alkotásai esetében: pontos, a dolgokhoz a lehetőségek határáig közel menő, minuciózusan részletes megfigyelés. A szem, a tekintet Kaffka művészetének középponti metaforája, de az aprólékos megfigyelés, a végsőig felfokozott érzékelésre törekvés egyben a megértés egyetlen általa elfogadott útját is jelenti. A „Dialógus” című írás (melynek fikatív kerettörténetében egy természettudós férfi próbálja a kívülálló, laikus, mikroszkópba életében először pillantó nőnek elmagyarázni a tudományos megfigyelés célját és mikéntjét) talán a legvégletesebb példája Kaffka publicisztikai eljárásának, mely a kommentáló-véleménymondó tárca műfajához áll a legközelebb. Konkrét helyzetekbe illesztett mondanivaló, aprólékos, önmagában és önmagáért, az „elsődleges” tartalomnak köszönhetően is szórakoztató és elgondolkodtató leírás jellemzi ezeket a szövegeket, melyek ugyanakkor gyakran allegorizálnak is: Kaffka soha nem von direkt párhuzamot a leírtak és a mellékesen megcélzott visszasságok, társadalmi sajátosságok között, mégis annyira közel viszi olvasóját az érzékeltetni kívánt hasonlóság meglátásához, hogy annak ne maradjon más lehetősége mint az „éppen olyan, mint” kimondása, és a kritizálni, felmutatni kívánt helyzet problematikuságának érzékelése.

Kaffka azonban mégiscsak író: a megfigyelés és a leírás nála mindig elsődleges, s ez biztosítja, hogy a felsejlő allegória soha nem rombolja le a mondanivaló komplexitását. A társadalmi modernizáció és a demokratizálódás oldalán való egyértelmű elkötelezettsége mellett és annak ellenére, hogy kimondja, a tudatosítás munkájához, a kritikus szemlélet hasznosíthatóvá tételéhez és az ehhez elengedhetetlen társadalmi szolidaritáshoz, e „lelkes dolgokhoz”, ahogy írja (Kaffka 1918c/1972, 397-398), „lelkesültekre” van szükség, soha nem hagyja el az önreflexív pozíciót,

ahonnan rálátni önnön lelkesültségének *választott*, és emiatt mindig egyedi, a jelenségek ellentmondásosságát, végtelen változatosságát, a nézőpontok sokféleségének lehetőségét soha nem elfedő, kontingens voltára. Számos példát hozhatnánk ennek illusztrálására az *X harctéri ápolónő* főszereplőjének leírásától (amely nem idealizálja a háború következtében végre társadalmilag önállóvá, önmaga eltartására képessé és jogosulttá váló, ennek következtében azonban meglehetősen önelégülten, lekezelően és szűklátókörűen viselkedő, bár a harci ideológiától immár magát függetleníteni tudó hősnőjét) a *Vasúton* önállóvá, férje bevonulása miatt gyermekei eltartójává lenni kényszerülő, tőkehússal feketéző nőalakjáig, aki kivívja a vonat kispolgári közönségének csodálatát talpraesettsége és üzleti érzéke miatt – ám akivel a szöveg nem azonosul egyértelműen, de nem is utasítja el. A narrátor pozícióját minden esetben köztesség jellemzi: a jelenségeket, változásokat mindig egy folyamat részének láttatja, s mindig csak a megelőző állapothoz képest értékeli. Egy olyan világ, amelyben több embernek van lehetősége boldogulni és előrehaladni jobb, mint egy olyan, amelyben emberek nagy tömegei ab ovo el vannak zárva és tiltva az efféle lehetőségektől, s ebben az összefüggésben az ellenszenves fizetett ápolónő vagy a társadalmi átalakulás meglehetősen ijesztő dimenzióit feltáró húsüzer asszony mindenképp előrelépés a korábbi állapotokhoz képest, ha nem is tökéletes megoldás, sugallják ezek az írások. A narrátor bemutatja az adott helyzet problematikusságát, veszélyeit, nem ideologizál és idealizál, de egyértelmű értékpreferenciáit sem rejtí véka alá: a kritika struktúrája soha nem a 'jó/rossz', hanem az 'x jobb, mint y' formáját ölti. Az aprólékos, alapos mérlegelés pedig mindig ugyanarra az eredményre vezet: a társadalmi modernizáció jobb, mint annak hiánya, netán ellentéte.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy adott esetben ne támadná vitriolos élességgel az embertelennek, irracionálisnak és károsnak érzett hegemóniát, s ezekben az esetekben érvei ugyanazok, mint a fent idézett baloldali, pacifista, a társadalmi modernizáció iránt elkötelezett politikai irányok képviselőinél olvasott érvek. Fontosnak tartom kiemelni, hogy nem elegendő annak kötelességszerű megjegyzése, ami a korábbi Kaffka-szakirodalomban történelmi okok miatt gyakori, nevezetesen hogy „Kaffka szimpatizált a baloldali, a társadalom átalakulását sürgető politikai erőkkal”, ám „a forradalom szükségszerűségének gondolataig nem jutott el”, még akkor sem, ha a szövegek szoros olvasását követően hasonló következtetésre kell jutnunk. A marxista ideológia követelményeinek különböző okok miatt megfelelni kívánó-kényszerülő irodalomtörténet-írás ugyanis azzal, hogy a kommunizmus (később: a szocializmus) politikai metatörténetébe ágyazta az irodalom történetét, s ezen belül Kaffka munkásságát is, egyfelől – pusztán politikai jelszóvá változtatván – kiüresítette a Kaffkánál is hangsúlyosan jelenlévő, baloldali jellegű társadalomkritika elemeit, másfelől stigmatizálta

azokat. Így mindenekelőtt a társadalmi modernizáció bonyolult összefüggésrendszerét, melynek lényeges része volt a pacifizmus, a társadalmi rétegek és nemek egyenjogúsítása, a nacionalizmus kritikája és sok más, ma e stigmatizáció miatt szinte felvethetlenné vált kérdés. E problémák ugyanakkor a századelő magyar közgondolkodásának és irodalmi életének középpontját képezték, s elemzésük, újraleírásuk nélkül kérdéses, hogy alkothatunk-e érvényes képet akár irodalomtörténetileg is e mai irodalomszemléletünk számára kiemelten fontos, hagyomány- és kánonmegalapozó időszakról.

Itt nincs mód részletesen tárgyalni Kaffka erőteljesen kritikus írásait, s különösen pedig tágabb kontextusba helyezni azokat, ezért ismét csak egy-két példára szorítkoznék.

Általában jellemző, hogy Kaffka szívesen él a szabad függő beszéd eszközével, aminek publicisztikai funkciója a korábban említett allegorizálásával rokon (sokszor pedig együtt van jelen a kettő). A „Glosszák” orvoskongresszusának szónoka, az „Asszonyzsúr” szabadságot katonaoorvos így módot ad az írónak arra, hogy a társadalom előtt álló feladatok elképesztő méretei miatti kétségbeesésének illetve kételyének is hangot adjon. A „Glosszák” beszélőjét „hallgatva” a narrátor a társadalom tudatos modernizálásának összetett problémáját érzékelteti:

Hiszen ez a mesebeli Együgyű Szőnyeg; ha akármelyik csücskét, virágát megfogom, emelném: nem lehet magában; a többi is jön vele. Hiszen itt akkor mindent, mindent reformálni kell, megváltoztatni... vagy tán megszüntetni, újraépíteni. (...) És feltéve, hogy lehetne egyenkint, szép sorjában, a keretek meghagyásával, a rendszer megmaradásával (tán építették már úgy is), de *miből*, Úristen, miből. Mennyi milliárdba kerülne; ezt nem számította össze senki a kongresszuson, és nem ajánlta komolyan, hogy honnét vegyük? A „csak egy virágszálat” jótékony bazárból talán? Olyan óriási áldozatok, olyan mérhetetlen pénz kellene, amennyiből talán egy egész esztendő, nagy világháború kitellenék minden ágyústul, mundérostul, katonástul.

(Kaffka 1917b/1972 335)

A narrátor retorikai eljárásának alapeleme az ironia, mellyel egyszersmind meg is kérdőjelezi mondanivalója igazságát. Valóban olyan elképzelhetetlen-e akár a programszerűen végrehajtott modernizáció? Vagy pusztán arról van szó, hogy a rendelkezésre álló forrásokat elviszi a háború, illetve az a mechanizmus, mely a háború előidézésében és fenntartásában érdekelt?

Hasonló a „Cselédek nélkül” című cikk gondolatmenete is, ezúttal direkt publicisztikai stílusban, nem álcázott elbeszélésként. A háborús helyzet kapcsán (amikor is nem lehet cselédet kapni) annak beláttatását tűzi ki célul a

beszélő, hogy a cselédek tulajdonképpen csak az elavult, elmaradott társadalmi berendezkedés, mindenekelőtt pedig a nők e társadalomban elfoglalt helye miatt tűnnek a polgári háztartások számára nélkülözhetetlenek. A hétköznapi háztartási trükkök „egyenjogúsító” (és nevelő) hatásától indulva egyre nagyobb ívű reformképeket vázol fel, s mindennek a női egyenjogúság képezi az alapját. A fizetetlen, lélekölő háztartási rabszolgamunka, mely a társadalom alappillérenek látszik, valójában nem kell, hogy mindennek alapját képezze, sugallja Kaffka. A munkát vállalni kényszerülő vagy dolgozni kívánó nők tehermentesítésének bizonyos területeihez, mindenekelőtt a csecsemő- illetve gyermekgondozás támogatásához persze pénz kellene,

de miből, miből, miből? - sziszeg rám a kérdés. Mikor jut az emberi közösség munkateljesítményéből ennyi költség, ennyi gondviselet, jólét és egészség – a csecsemőknek? »De hiszen *ez takarékság az emberi erőke!«* - Mindegy! Gebedjenek meg az erők, kivált az asszonyi erők; puskaporra, ágyúra, tőrré, méregre, emberfogó vascsapdára kell ezen a mai világon – amit a föld, a lég, az ég, a bánya, a gép, az állat s az ember ereje, munkája kitermel. (Kaffka 394)

A helyzet abszurditását itt is az irónia érzékelteti.

Az áttételesebb témájú cikkekben is megszólal a társadalomkritikus, demokrácia- és modernizációpárti hang. A Fővárosi Könyvtárat ért támadások ellenében írt cikk konklúziója például épp azt emeli ki, hogy „minden egyszerű ajánlott levelet postára adnom Magyarországon mindig nehezebb volt, több utánajárással, várakozással, nyeléssel, több indolencia és bürokrata gög elviselésével járt – mint tíz könyvet kivenni a Fővárosi Könyvtárból”, ahol

mindig volt, aki szívesen, serényen, tudással útba igazítson, s azzal a nyugati udvariassággal, mely mindenkinek egyformán kijár, személytelen, nyugodt, kötelességszerű s nem tolakodó, s melynek szívós és kitartó gyakorlása tán megbirkózhatna nálunk az úton-útfélen lökdösődés, a bárdolatlan presztíziskérdés s a közönséggel szemben való hűbérúri (vagy szolgabírói) gög csúf szellemével. (Kaffka 1918b/1972, 390)

Az „Apró hősködések” pillanatfelvétele ehhez hasonlóan az olyan kicsiségekben is megnyilvánuló rossz társadalmi beidegződéseknek az egész társadalom állapotáról árulkodó voltát mutatja fel, mint egy egyszerű sorban állás, illetve tolakodás kezelése.

Beszélhettem volna én itt a nagy, művelt, nyugati nemzetek utcai vagy ügyesbajos közönségének nagy, szuggeráló tömegerejéről, mely ily aprólékos fegyelmezettségben nyilvánul; hogy miképp állnak ott össze, mint egy ember,

érdekeltek, jelenlevők és kívülállók, rögtön és a legcsekélyebb jogsérelem miatt; s mint nevelik egymást és önmagukat csökönyös következetességgel arra, hogy mindennapi életük vitele könnyebb, egyszerűbb, finomabb és zavartalan legyen,

s mégsem szól: „Gyöngé voltam, szánom-bánom; nem vagyok igazi apostol jellem, bizony. Én egymagamban úgyse győzném; hiába! Segítsenek!...” - fordul a fiktív beszédhelyzetben az olvasóközönséghez, tágabb értelemben a társadalom egészéhez (Kafka 1917/1972, 323), érzékeltetve, hogy valódi demokratizálódás, polgárosulás, modernizálódás csak alulról, az egyéntől, tudatos egyéni belátások és döntések során születhet meg, máshogyan nem – enélkül minden reformtörekvés talajtalan és eredménytelen marad.

Apróságok

A dolgozat elején idézett „Imádkozni próbáltam” című szöveg kiinduló témája meglepőnek tűnhet: nem a háború hétköznapi rettenete, a pusztulás, a hiány, az éhség, az elszakított családok, párok, a megnyomorított emberek fájdalma a beszélő keserűségének origója. A különbözés, a sokféleség kétségbevonása, erőszakos felszámolása az, ami a háborúban az emberiség szempontjából számára a legkiábrándítóbb. Kafka számára az emberséget az emberiség végtelen változatosságban megnyilvánuló voltának egysége, nem pedig egyformasága jelenti. Rokon ez a felvilágosodás humanizmusával, Herder kulturális különbözőségeken keresztül realizálódó tökéletesedés-eszméjével, de századelőn és a két világháború közt az államkatolicizmussal szemben megfogalmazódó „ellenzéki” kereszténységkép, a 'katholikosz' eredeti jelentéséhez ragaszkodó egyetemességfogalom hasonlóképpen az egyedi életutakon, egyéni, összemoshatatlan különbségeken túli összekötő erőben látta az emberség (és az erkölcs) alapját (gondolhatunk például Babitsra, Giesswein Sándorra, de akár Slachta Margitra is). Az empátia, a szolidaritás, a tolerancia jelenléte, de legalábbis az intolerancia hiánya az, amit Kafka az emberi fejlődés lényegének tart, még akkor is, ha számtalanszor kételkedik abban, van-e, létezik-e valójában egyetemes emberi fejlődés, vagy legfeljebb csak egyéni értelemben lehet ilyesmiről beszélni. A különbözés, a differenciálódás emellett a tudatosodás útja is, s épp a tudatossá válás jelenti a gyógyulást, a fejlődést (e gondolat a pszichoanalízis hőskorában talán nem meglepő – egyébként hasonló a kiindulópontja többek közt Schöpfung Aladár különbözőségeket, sokféleségeket ünneplő, azt a fejlődés legszebb jelének tartó irodalom- és kritikafelfogásának is). Az egyformaság egysége nem tud magáról, így kiszolgáltatott és veszedelemes, szemben a különbözőség egységével, mely tudatos, és tudatosult voltában toleráns. „Mily gyönyörűen

különböztünk már egymástól mi, milliónyi ‘egy’-ek; mily millióképp tükröztük arcodat! (...) *Tudtunk* magunkról a másoktól különbözésben. - Lám, most mindegyikéd egyforma gúnyában, egyforma lépéssel jár végtelen és pusztá utaidon, és egyforma szóra engedelmesen robbant gyilkos felleget más ifjú fiaid élete felé”, írja Kaffka. (1914/1972, 305)

Ezek alapján talán érthetővé válik az az elsőre furcsának tűnő gondolat, hogy a háborút nem a különbözőség, a szembenállás, a másféleség, hanem épp ellenkezőleg, az egység, az azonosság tragédiájaként éli meg. A modern egyéni identitás az individuális különbözés tudatosulását jelenti számára: maga a különbözés tudata az, ami megteremti az elhatárolódást, nem pedig fordítva – nem az elhatárolás teremti meg a különbözőséget. Épp ellenkezőleg, a *valamitől* való elhatárolás, a *valamiként* való meghatározás, a *valamibe* sorolás egységet teremt, s az etikus döntéseket lehetetlenné tévő egyéni tudatosság (és felelősségérzet) elhomályosítását, felfüggesztését – végső soron pedig agressziót és kegyetlenséget. Az erkölcsi tabuk folyamatos, sorozatos megtörésére kényszerített katona, életét féltve, megadja magát a parancsnak, feladja erkölcsi integritását: „Megadja magát, – ez a legjobb, – s próbál az életnek örülni. Résztét elől becsukja szívét, egy gondja van: »Ma még élek!» Síratan temet bajtársat: »Ez hűlt ki szegény ma, nem én!«”, írja Kaffka a *Záporos, folytonos levélben*. Ez a jelenség az, amit a pszichológia kompartmentalizációnak nevez.¹ Ez az eredendően tudattalan kognitív védelmi mechanizmus az, ami működésbe lép, ha az egyénben ellentmondásos értékek, egymást kizáró gondolatok, hitek hatnak, kognitív disszonanciát vagy mentális diszkomfort-érzést okozva. A kompartmentalizáció segítségével a konfliktuózus gondolatok egymás mellett tudnak létezni anélkül, hogy veszélybe sodornák az egyén mentális integritását – olyan módon, hogy letiltódik a kompartmentalizált én-állapotok explicit tudomásul vétele illetve a köztük való interakció.

A militarizálás lényege a legnagyobb részt tudatosan létrehozott kompartmentalizáció, egy többrészes, többszintű, sokszor nyílt agressziót alkalmazó szocializációs folyamat (emlékezhettünk Nánay Béla fent idézett gondolataira a fiúk korabeli iskolai oktatásáról, de – hogy csak egyetlen közismert példát mondjunk –, ha az *Iskola a határonban* leírt helyzetekre gondolunk, szintén beláthatjuk e gondolat igazságát). Eredményként olyan

¹ Vö. pl. D.L. Smith:(2011). *Less Than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York, NY: St. Martin's Press, 2011; J.S. Thomas, C.P. Dizfeld, C. J. Showers: *Compartmentalization: A window on the defensive self*. *Social and Personality Psychology Compass*, 2013/7 (10), 719 – 731.; Abe Kenji: *Compartmentalization and Dehumanization as One of the Root Causes of Today's Global Concerns*, *European Journal of Academic Essays* 2014/1(11):18-2; C., Rozuel: *The moral threat of compartmentalization: Self, roles and responsibility*. *The Journal of Business Ethics*, 2011, 102 (4), 685 – 697.

személyiség jön létre, mely képes külső vagy belső utasításra idegenként s így ellenségként „beazonosítani” bizonyos embereket vagy társadalmi csoportokat, olyan én-állapotot létrehozva ezzel, mellyel nemhogy összeegyeztethető az embertársal szembeni részvétlenség vagy kegyetlenség, de az egyenesen erkölcsi kötelességgént magasztalódik fel oly módon, hogy közben megmarad a „másik” én, aki otthon, a „mi”-pozícióban szerető apa, odaadó fiú, művészi hajlamokkal megáldott orvos stb. E bonyolult folyamat tárgyalása természetesen nem feladata e dolgozatnak, de annyit fontos megjegyezni, hogy tudatosan előidézett kompartmentalizáció természetesen nemcsak háborús helyzetben létezik, illetve pontosabban a tudatosan előidézett kompartmentalizáció az, ami – többek közt – előidéz(het)i a háborús helyzetet is. (Ez az idegenséggépző stratégia számos ideológia fontos része, például a nacionalizmusé, a rasszizmusé, az antiszemitizmusé, a gúnofóbiáé, a vallási fundamentalizmusé stb.).

Kafka a háború abszurditását azáltal mutatja fel, hogy tudatosan elvet minden olyan ideológiai momentumot, amely az effajta különbözés-gyártást, az erkölcsi érzék és az egyéni tudatosság felfüggesztését megkövetelő kompartmentalizációt támogatja. Az eszköz ebben az esetben is a részletes leírás, a mikroszkopikus pontosságra törekvő megfigyelés, mely igyekszik érzékelni és rögzíteni azt is, ami prekoncepciójába beleillik, és azt is, ami nem.² Legkézenfekvőbb példa erre „Ime – Ember!” című írása, mely pici, abszurd történet-csírákat tartalmaz: a magyar főhadnagy önkéntelenül tüzet ad egy ellenséges orosz bakának, mert a helyzet, „a megszokottság régi, köteles, gépies mozdulatát” hívja elő belőle, mert „mióta a világ, férfi férfinak, dohányos dohányosnak így nyújt »tüzet« (...) és tán ebben van az egyedüli demokrácia” (Kafka 1916/1972, 317-318); egy német katona nem bírja el a csomagjait, mire egy leszerelt orosz odamegy, segít neki megigazítani a azokat. A közösség, a közös katonasors ismerős nehézségeinek szolidaritását a narrátor szabad függő beszéd segítségével érzékelteti, megteremteni próbálva a törékeny egyensúlyt az érzékelt összetett valóság és a megideologizált, „lám-lám, csak jó az ember”-típusú tendenciózus tartalom közt. A cikk zárata épp arról szól, hogy emiatt nem lett költemény egyetlen ilyen emlékből sem: a verses forma, még a szabadvers is túlságosan megemelte volna ezeket az „egyszerű kép, látvány, kis jelenet, véletlenség” formájában érzékelt valóságdarabokat.

Kafka publicisztikájának reménybeli további vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a használt/formált nyilvánosságter tematikai és formai sajátosságait sem. A sajtóműfajokkal szorosabb kapcsolatban lévő írások esetében különösen indokolt a szövegközeli, kontextualista, a

² Ld. impresszionizmus és természettudományos megközelítés rokonsága a századelő kritikájában.

társadalmat pedig kultúraként illetve kommunikációk rendszereként felfogó megközelítés. Ennek jegyében pedig vizsgálendő az is, hogy a Kaffka kapcsán felidézett baloldali, demokratikus, jogérzékeny és pragmatista elkötelezettség miféle modernséget képzelt el, mit látott a társadalmi modernizálódás leglényegesebb vonásainak, s (adott esetben) hogyan befolyásolta ez a művészet diskurzusait. E kutatások talán hozzásegíthetnének annak megragadásához is, hogyan lehetséges a művészi autonómia gondolatának fenntartása mellett a megfigyelő korporális és társadalmi realitásának el-nem-kendőzése, s a (Kaffkához hasonlóan) ebből fakadó érintettségének, megfigyelésétől való elválaszthatatlanságának, s ezáltal felelősségtudatának elkerülhetetlen megjelenítése. Ez pedig, ha úgy tetszik, épp az etikai elem mindig is jelenlevő voltát elfedő kompartmentalizáció tág perspektívát nyitó felszámolását jelenti a tudományos kommunikációban.

Felhasznált irodalom

- Bédy-Schwimmer, Róza. 1909. „A férfiasság csődje.” *A Nő és a Társadalom* 4: 49-51.
- Fejtő, Ferenc. 1990. *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért: Ausztria-Magyarország szétrombolása*. Budapest: Minerva – Atlantisz.
- Giesswein, Sándor. 1914. „Pacifizmus és feminizmus.” *A Nő* 10:198.
- Giesswein, Sándor. 1922. „A zsidókérdés patológiája (A zsidók útja. Írta Bíró Lajos, Pegazus kiadás 1921.).” *Nyugat* 17-18.
- Kaffka, Margit. 1914/1972. „Imádkozni próbáltam”. In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 305-308.
- Kaffka, Margit. 1916/1972. „Íme – Ember!” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 316-320.
- Kaffka, Margit. 1917a/1972. „Apró hősködések.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 320-324.
- Kaffka, Margit. 1917b/1972. „Glosszák.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 333-340.

- Kaffka, Margit. 1918a/1972. „Cselédek nélkül.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 391-395.
- Kaffka, Margit. 1918b/1972. „A könyvek ügyéhez.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 388-391.
- Kaffka, Margit. 1918c/1972. „Lelkes dolgoknak lelkesültjei.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 395-398.
- Nánay, Béla. 1917. „A nőnevelés a pacifizmus szolgálatában.” *A Nő* 6: 85-86.
- Rónay, Zoltán. 1916. „Pacifizmus és a nő felszabadítása.” *A Nő* 1:9-10.
- Szabó, Magda. 1987. „A zarándok-anyja: Kaffka Margit.” *Kritika* 12: 19-20.